

УДК 82.09:81'22

ІСТОРИЧНА ПАРАДИГМА СЕМІОТИКИ

Інга Погребняк

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Тимошенка, 13-Б, м. Київ, Україна, 04212
i.pohrebniak@kubg.edu.ua

У статті проаналізовано теоретичні засади та тенденції розвитку семіотичного літературознавства. Охарактеризовано низку визначень семіотики як науки про знакові системи, розкрито їх властивості та загальні теорії знаків і систем. Зазначено, що у зв'язку з популярністю семіотики наявні зловживання її термінами, що викликає занепокоєння серед науковців. Окреслено генезис самої знакової теорії та специфіку семіотики як науки, охарактеризовано дослідження її засновників, що репрезентують полярні підходи до галузі. Проаналізовано основні погляди представників різних напрямів. Зосереджено увагу на вітчизняних та іноземних дослідженнях 1950–1990-х років, що окреслюють проблематику використання структурно-семіотичних методів у вивченні літератури.

Ключові слова: семіотика, знак, семіологія, знаковий процес, парадигма.

Термін «семіотика» походить від грецького слова semeion – «знак», яке використовували для називання того, що тимчасово відсутнього чи недоступне погляду. Поняття «семіотика» (semiotic) було взято у грецьких стоїків, які, в свою чергу, запозичили його з медицини, адже діагноз і прогноз було трактовано як знакові процеси. Першим науку про знаки назвав семіотикою англійський філософ Джон Локк у трактаті «Досвід про людський розум». Її завдання, на думку вченого, полягало у розгляді природи знаків, «якими розум користується для розуміння речей чи для передачі свого знання іншим» [7, 695].

У другій половині ХХ століття семіотика привернула увагу представників різних наукових напрямів, стала об'єктом активної дискусії серед літературознавців, філософів, соціологів, культурологів, що призвело до інтенсивного її розвитку. У 1950–1990-ті роки виходить значна кількість досліджень, як вітчизняних, так і закордонних, присвячених проблемам використання структурно-семіотичних методів у вивченні літератури. У 1960-ті–1970-ті роки виникло дві школи семіотики – французька (Клод Леві-Строс, Альгірдас Греймас, Цветан Тодоров, Ролан Барт, Юлія Крістева) і тартусько-московська – Ю. М. Лотман, З. Г. Мінц, І. А. Чернов (Тарту), В. Н. Топоров, В. В. Іванов, Б. А. Успенський, І. І. Ревзін (Москва).

Семіотичними процесами цікавилися багато відомих науковців, а саме Ч. Пірс, Ч. Моріс, Ф. де Сосюр, Р. Барт, Ю. Лотман, Ю. Крістева, К. Леві Стросс, У. Еко та ін. У працях вказаних дослідників мова йде про семіотичний підхід чи застосування семіотичного методу, водночас актуальним постає питання кордонів семіотики, її основних понять (у тлумаченні яких є значні

розходження між засновниками цієї науки), а також визначення перспективних напрямів дослідження в межах загальної семіотики, що і зумовлює **актуальність** статті.

«Семіотика» – термін багатозначний, що може називати: сукупність синтаксичних, семантичних та прагматичних якостей знака; теорію або дисципліну, що вивчає зазначені вище якості; метатеорію, тобто науку, об'єктом якої є власне семіотика; семіотичний метод, що передбачає розгляд різних об'єктів, подій чи феноменів в якості знаків; прикладну семіотику, де семіотичний метод застосовують до різних об'єктів [2].

Швейцарський лінгвіст Фердинан де Сосюр у лекціях використовував термін «семіологія», під яким розумів науку, що вивчає існування знаків у межах життя суспільства [11, 54]. Порівняння дефініцій семіотики та семіології приведе до висновку про їх співвідносність як частини і цілого. Певний час ці терміни вважали синонімами, і лише наприкінці 1970-х років почали вживати диференційовано.

В контексті вищезазначеного, слід розрізнити «семіологію», базовану насамперед на лінгвістиці швейцарського вченого Фердинана де Сосюра, що в 1950-ті та 1960-ті роки здобула популярність переважно в континентально-європейській традиції в мовних та літературних відділах США, та «семіотику», назва якої постала з доробка північноамериканського філософа, вченого, логіка і математика Чарльза Сандерса Пірса. На жаль, відмінності між цими двома термінами часто розмиті. Чимало вчених продовжують використовувати термін «семіотика» як синонімічний до термінів «семіологія», «структуралізм», а іноді навіть «постструктуралізм», що призводить до ще більшої плутанини. Особливо така термінологічна дифузія наявна в літературознавстві.

На думку Теренса Хоукса, терміни «семіологія» і «семіотика» використовують для позначення «науки про знаки». Єдина відмінність між ними полягає в тому, що назві «семіотика» надають перевагу англomовні дослідники, з поваги до Пірса, а назві «семіологія» – решта європейців, з поваги до Сосюра. Хоукс стверджує, що межі «галузі семіотики», якщо, звичайно, вони взагалі існують, «близькі до меж структуралізму: інтереси цих двох сфер не принципово відокремлені один від одного, і в кінцевому варіанті обидва повинні бути включені в галузь третьої, що охоплює дисципліну, яка називається, просто комунікацією. В такому контексті сам структуралізм, ймовірно, виник би як метод аналізу, який пов'язує межі лінгвістики, антропології та семіотики» [3, 24].

Семіотика належить до тих небагатьох наук, які отримали найменування і частину змісту задовго до їх становлення. Першим, хто висунув ідею такої науки, був Аристотель, що жив у 384–322 рр. до н.е. За свідченням Аристарха Самоського, у своїй класифікації наук мислитель згадує про ще не існуючу, але необхідну науку, яка повинна вивчати усі наявні в природі знаки і яку він назвав «семіотика» (старогрецьке *semeion* – знак). Але тільки наприкінці XIX ст. у працях Чарльза Сандерса Пірса було сформульовано загальні принципи

семіотики як науки про знаки. Отже, від найменування до виникнення семіотики пройшло більше двох тисяч років.

Треба наголосити, що значну частину семіотичних проблем досліджувано впродовж віків у межах інших дисциплін, проте багато що з досягнутого згодом було втрачено. Уявлення про те, що мислення і спілкування людей здійснюється за допомогою знаків, з'явилося досить давно. Згідно з Мартіном Райдером, один з раних старогрецьких філософів, Продик (приблизно 460-395 до н. е.), звертав увагу на правильність вживання мовних знаків – слів – як обов'язкову умову ефективного спілкування [4].

Інший старогрецький філософ – Платон (427–347 до н. е.), у діалозі «Кратил» вказував на довільний характер мовних знаків, припускаючи нарізність існування речі та її назви: «Будь-яка назва, яку ти даєш, є, на мою думку, правильним, і, якщо ти його заміниш і даси інше, нова назва буде такою ж правильною, як і колишня». Дискусію про природу назв у грецькій філософії можна розглядати як окремих випадок вивчення природи одного з різновидів знаків – найменувань: чи є вони частинами речей, що відбивають їх суть та відповідають природі (більш раніше представлені), чи є умовними, даними за згодою людей, а отже довільними.

Аристотель визнавав інструментальну роль мовних знаків, відзначивши у творі «Про тлумачення», що мислення людини здійснюється за допомогою знаків, і що вимовлені слова є умовними знаками розумового досвіду. Далі вчений додає, що відмінність у назві предмета в різних мовах не перешкоджає ідентичності уявлень про нього: «Подібно тому як писання не однакові (людей), так і звукосполучення не однакові. Водночас уявлення в душі, безпосередні знаки яких є суттю того, що в звукосполученнях, в усіх (людей) ті самі, зовсім так одні і ті ж і предмети, подібність яких є суттю уявлення» [6, 252]. Таким чином, у Аристотеля визначено основні елементи знакової ситуації – вимовлені слова, які є знаками уявлень щодо подібності предметів. Знак є «те, за наявності чого річ існує або при появі чого вона раніше або пізніше з'являється, і є знаком появи або існування» [6, 252].

У подальшому до питання про знаки зверталися стоїки (представники одного з напрямів старогрецької філософії, що виник у III – II ст. до н. е.), які розглядали знак як суть, що утворюється відношенням між тим, що означає і тим, що позначає (іншими словами – форма і зміст), перше з яких визначалося як «те, що сприймається», а друге як «те, що розуміється» [12, 102]. У дискусії про походження (і, отже, характер) найменувань стоїки вважали, що слова відображають суть речей за їх природою і тому завдання філософії знайти первинне, істинне значення (етюмон) слів та зрозуміти істинну природу, суть речей (так з'явилася етимологія – наука про первинне, істинне значення слова). Передбачалося, що усі слова мають початкову вмотивованість. Стоїки запровадили і поняття семіозису (знакового процесу). За свідченням грецького філософа Секста Емпірика (III ст. н. е.), стоїки стверджували, що три речі між собою пов'язані – означуване, позначуване і об'єкт. З них те, що означає, є звук, – наприклад, «Діон»; що означає – той предмет, який висловлено звуком,

що ми осягаємо розумом, як вже існуючий, а варвари не сприймають, хоча і чують звук; об'єкт – зовнішній субстрат, наприклад, сам Діон. З них дві речі тілесні, а саме звук і об'єкт, одна – безтілесна: річ, що саме означає... говорити – вимовляти звук, що означає річ», яка існує в уяві. Говорячи сучасною мовою, знакова ситуація включає два елементи, які мають матеріальну форму, – знак (у звуковій формі) і предмет – і не мають матеріальної форми у вигляді уяви (значення знака, що висловлюється звуком і усвідомлюється розумом).

Секст Емпірик описав не лише природу знакового співвідношення як стосунків між предметами, але й визначив відмінність між, щонайменше, двома видами знаків: «один – який нагадує і є корисним переважно в умові незрозумілих речей для певного моменту; інший – показовий, який треба приймати в умовах речей, неявних за своєю природою [9, 179]. Він виділяв знаки, що нагадують і знаки, що вказують, які розрізняють за тим, що знак, який нагадує, «веде нас до спогадів про те, що спостерігалось разом з ним і тепер не є очевидним, як, наприклад, справа з димом і вогнем. Знак, що вказує той, який не спостерігається з тим, що є в нашій уяві, але за своєю природою і будовою означає те, знаком чого він служить, як, наприклад, рухи тіла є знаками душі» [12, 279-280].

За всіх відмінностей, знакові відношення в античності – це відношення між предметами, один з яких виступає знаком іншого. У культурі античної Греції знак як *σημείον* виступав основою медицини, точніше, медичної симптоматики, і, загалом, залежав від світу природи, але ніяк не культури.

Навіть твердження стоїків, що в знаковому відношенні пов'язують три предмети, не міняє принципового погляду. «Греки», – пише Д. Ділі, «міркували про знак головним чином, або навіть виключно, в природних термінах. *Σημείον* взагалі не був тим, що сьогодні ми назвали б «знаком загалом» – він був тим, що адекватніше називати «природним знаком зокрема» [1, 23].

Принципові зміни з'явилися в роботах Августина (Блаженний Августин, 354-430 рр.) – філософа, християнського богослова і святого Католицької та Православної Церков, що мав величезний вплив на середньовічну науку та проявляв інтерес до вивчення знаків упродовж усього життя. Немає підстав стверджувати, що для Августина знаки були цікавими самі по собі, як окрема тема; не можна говорити, отже, про нього і як про творця певної теорії знаків або творця цілісного семіотичного погляду на світ. Адекватніше, як засвідчують тексти, говорити про дидактичну мету, з якою Августин досліджував природу знаків як допоміжне вчення в загальній теорії знання і навчання, викладання і міркування («для вправи сили і гостроти розуму»). Саме з цього погляду він характеризує діалектику в першому з указаних трактатів як науку про хороше (правильне) міркування з використанням слів. Слово є «знак деякого предмета, яке може бути зрозуміле слухачем, коли виголошується тим хто говорить». Під предметом Августин, на відміну від античної традиції, розуміє не лише природні, реальні явища, але й явища культури: предметом є все, що завгодно: те, що дано органам чуття або розумінням і те, що приховано. Августин встановлює, на відміну від своїх попередників, знакове відношення

між лінгвістичною суттю, словом, і нелінгвістичним предметом, тобто відношення означення, сигніфікації певного виду; крім того, тут проявляється те, що в розвитку сучасної семіотики було певним кроком вперед, досягнутим набагато пізніше за Августина: знакове відношення встановлюється в процесі комунікації між тим, що говорить і слухачем, оскільки в центрі такого процесу перебуває слово.

Знаки дані, тобто конвенціональні, – «це ті, якими кожна жива істота, по взаємній згоді і наскільки можливо, визначає себе для демонстрації хвилювання своєї душі, або почуттів чи яких-небудь понять». Мислення є процес, що реалізовується за допомогою ментальних слів: «ми повинні досягти того, що слова людини, слова розумної тварини, слова образу Божого <.> яке передуює усім, є знаками, якими позначається, і яке народжується зі знання, що є в душі, коли те саме знання проговорюється внутрішнім чином так, як воно є» [5, 363]. Відтворюючи ці міркування, С. Мейер-Озер дуже точно визначає одну з важливих дихотомій і ускладнень, на які нашою вчення про знаки Августина: «*Verbum mentis*, що відповідає тому, що пізніше було назване *conceptus mentis*, не належить до якої-небудь окремої усної мови типу латинської або грецької. Отже, ми стикаємося з парадоксальною ситуацією, що лінгвістична термінологія (наприклад, *verbum*, *locution*, *oratio*, *dicere* і так далі) використовується для опису феномену і водночас підкреслюється його незалежність від будь-якої мови» [10, 150].

Чарльз Пірс (1893-1914) та Чарльз Уільям Моріс (1901–1979) – відомі американські філософи, традиційно вважаються засновниками семіотики, під якою, за Ю. М. Лотманом, слід розуміти науку про комунікативні системи і знаки, використовувані в процесі спілкування. Об'єктом семіотики є знакові системи в будь-якій сфері наукового пізнання – лінгвістиці, математиці, культурології, соціології, літературі та ін.

Семіотика за Ч. Морісом – уніфікована наука, здатна вирішувати будь-які філософські проблеми. При цьому логіку і математику він розглядав як емпіричні науки, які мають більш вузьке застосування. Мова – система знаків, окрема галузь знакових систем, яку використовують люди і тварини. Лінгвістика в цьому сенсі підпорядкована семіотиці. Науковець розрізняв денотат знаку (об'єкт-стимулятор певної поведінки) і сигніфікат (умови і правила застосування) знаку. Значення знаку трактував як викликану ним поведінку, а самі знаки класифікував за видами значення (інформуючі, оцінюючі, спонукаючі, систематизуючі). Істина, згідно з Морісом, - ефективне (корисне) узгодження знаків [8, 613].

Виходячи з припущення про те, що уніфікація результатів однієї з іпостасей людського мислення – наукове пізнання – здійснюється в межах процесу, іменованого Морісом «семіозисом», учений запропонував принципово нетрадиційне тлумачення реального змісту і евристичного потенціалу семіотики як специфічної наукової дисципліни. В проблемне поле семіотики Моріс запропонував включити: предмети і явища (посередники), які функціонують як знаки, чи «знакові провідники»; предмети і явища, до яких

знаки відносяться, чи «десигнати»; вплив, що чиниться знаком на того, хто розтлумачує (інтерпретатора), внаслідок якого позначена річ стає невід'ємно пов'язаною з цим знаком (суть самих знаків) для останнього; самого інтерпретатора як такого. В абстрактній формі Моріс визначив цю взаємодію таким чином: «знаковий провідник», що декодує «певний знак» на тому рівні, на якому позначає (інтерпретує, усвідомлює) десигнат внаслідок присутності знакового провідника. Семіозис постає у Моріса процедурою «усвідомлення-внаслідок-чогось». Досліджуючи в кожному окремому випадку діадичні репертуари взаємозалежності і взаємодії трьох елементів тріади – «знаковий провідник», «десигнат», «інтерпретатор», – семіотика виступає в трьох позиціях: як синтаксис (вивчення міжзнакових дифузій); як семантика (вивчення відносин між знаками і предметами і явищами, що їх позначають); як прагматика (вивчення відношення знаків до їх інтерпретаторів).

Моріс сформулював підходи до розуміння категорії «дискурс», а також, за допомогою комбінування різноманітних способів використання і позначення самих знаків, виявив 16 типів дискурсу (науковий, міфічний, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, політичний, теоретичний, легальний, моральний, релігійний, граматичний, космологічний, критичний, пропагандистський, метафізичний).

Фердинана де Сосюра (1857–1913) було названо «батьком сучасної лінгвістики», людиною, яка реорганізувала систематичне вивчення мови «таким чином, щоб зробити можливими досягнення лінгвістики двадцятого століття». Він просував «семіологію, загальну науку про знаки» і «структуралізм, який був важливою тенденцією в сучасній антропології та літературній критиці, а також у лінгвістиці». Вчений дає «чітке вираження того, що ми можемо назвати формальними стратегіями модерністської думки: за допомогою яких вчені, філософи, художники і письменники, які працювали на початку цього століття намагалися домовитися зі складною хаотичністю всесвіту». Його теорія мови «фокусується на проблемах, які є центральними для нових способів мислення про людину, і особливо про тісний зв'язок між мовою і людським розумом».

Таким чином, семіотика привертала увагу багатьох дослідників, проте важливими до сьогодні залишаються праці американських філософів Ч. Пірса, Ч. Моріса та швейцарського лінгвіста Ф. де Сосюра. Семіотика досліджує життя знаків у суспільстві, використовуючи мову як первісну модель, через яку можна зрозуміти моделі всіх інших систем. Семіотика розвивається від двох основних теоретичних засад: семіотики як вивчення знака, та семіології, що розглядає мову як знакову систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Deely J. The Impact of Semiotics to Philosophy. Helsinki, 2000. – P. 23.
2. Encyclopedic dictionary of semiotics / Gen. ed. T. Sebeok. – In 3 vol. – Vol.1: A – M. – Vol.2: N – Z. – Vol.3: Bibliography. – Berlin, etc.: Mouton De Gruyter, cop. 1986. – 592 p., 593 p., 452 p.
3. Hawkes T. Structuralism and semiotics. – London, Berkeley: University of California press, 1977. – 192 p.

4. Ryder M. Semiotics: Language and Culture. In: Encyclopedia of Science, Technology, and Ethics. Copyright © 2001–2006 by Macmillan Reference USA, an imprint of the Gale Group.
5. Августин А. О Троице: в пятнадцати книгах против ариан. Краснодар: Глагол, 2004. – С. 363.
6. Аристотель. Об истолковании, 16а3-5 // Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 2. Москва: Мысль, 1978. – С. 252.
7. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме. Т. 1. Москва: Соцэгиз, 1960. – С. 695.
8. Новая философская энциклопедия. В четырех томах. / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. М., Мысль, 2010, т. II, Е – М. – С. 613.
9. Секст Э. Сочинения в двух томах. Т.1. Москва: Мысль, 1976. – С. 179-280.
10. Скрипник К.Д. Семиотика: глоссарий ключевых терминов. Ростов н/Д, 2010. – С. 150.
11. Сосюр Ф. де Труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1977. – С. 54.
12. Якобсон Р. Семиотика. Москва: Радуга, 1983. – С. 102.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА СЕМИОТИКИ

Инга Погребняк

В статье проанализированы теоретические основы, тенденции развития семиотического литературоведения. Охарактеризованы ряд определений семиотики как науки о знаковой системе, общие свойства знаковых систем, общие теории знаков и систем. Отмечено, что в связи с популярностью семиотики, не всегда корректно привлекают научные исследования в этой области, наблюдаются некоторые злоупотребления ее терминами, что вызывает беспокойство среди ученых. Определены генезис самой знаковой теории, основные этапы развития, специфика семиотики как науки в различных аспектах, охарактеризованы ее основатели, исследование которых определяют полярность в подходе к семиотике. Рассмотрены основные взгляды представителей различных критических направлений, что стало предметом активной поддержки со стороны одних и остро критиковалось другими. Сосредоточено внимание на исследованиях 1950–1990-х годов как отечественных, так и зарубежных авторов, которые определяют проблематику использования структурно-семиотических методов в изучении литературы.

Ключевые слова: семиотика, знак, семиология, знаковый процесс, парадигма.

HISTORICAL PARADIGM OF SEMIOTICS

Inha Pogrebniak

The article analyses the theoretical basis and development trends of the semiotics in literary critics. It characterizes the scope of definitions of semiotics as the science about the semiotic system, common characteristics of semiotic systems, general theories of signs and systems. It is noted that because of semiotics popularity people not always engage research activities in this realm correctly, and there is excess use of its terms, which arouse concern among scientists. The article outlines the genesis of the sign theory itself, defines timeline and specificity of semiotics as a science, and designates its establishers, whose researches define the polarity in the approach to semiotics. It considers the primary gazes of the representatives' of variant critical currents which had become a subject of strong support from ones and intense critics from others. The attention is focused on the researches of the 1950–1990's in XX century by both national and foreign authors, which outline the topics of usage of the structural and semiotic methods in the study of literature.

Key words: semiotics, sign, semasiology, sign process, paradigm.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2017

Прийнято до публікації 27.06.2017